Schlett István

A KORMÁNYZÓ LIBERALIZMUS SAJÁTOSSÁGAI MAGYARORSZÁGON 1867 UTÁN*

A Deák köré csoportosult liberálisoknak a politikai berendezkedés átalakítását célzó terve alapvonásaiban mindkét elemében teljesült: az 1867-ben létrehozott kiegyezés az Osztrák–Magyar Monarchia keretein belül biztosította az ország szuverenitását és integritását, lehetőséget adva a politikai rendszernek a liberális parlamentarizmus elveinek megfelelő átalakítására. A két állam szövetségeként értelmezett dualista rendszer természetesen korlátokat is állított a nemzeti érdek érvényesítése elé, de ezért cserébe biztonságot ígért a korabeli politikusokat nyomasztó két legsúlyosabb fenyegetés, az orosz terjeszkedés, illetve a Magyar Királyság integritását veszélyeztető nemzeti-nemzetiségi törekvésekkel szemben. A kialakított közjogi rendszer pedig – miközben a tényleges beavatkozást lehetővé tevő uralkodói jogosítványok biztosításával a parlament szuverenitását korlátozta – megteremtette parlamentáris kormányzás feltételeit. Előfeltevéseikből következően a magyar liberálisok joggal gondolhatták, hogy a politikai rendszer átalakítása megnyitotta az utat mind a nemzeti célok érvényesítése, mind pedig a „haladásnak", az „anyagi és szellemi fejlettségben" megmutatkozó elmaradottság felszámolása előtt.

Reményeiket az 1869. évi választások megerősítették: a Deák-párt – igaz, érzékeny veszteségeket is elszenvedve – győzelmet aratott. A „nemzet" többsége tehát elfogadta az általuk létrehozott kiegyezést, és támogatta a „belviszonyok" átalakítását célzó törekvéseiket. Az előző fejezetekben láttuk: kormányzati pozícióba került liberalizmus – Eötvös már idézett kifejezésével élve – „24 lóerővel ment előre". Ugyanakkor azt is láttuk, hogy hamarosan szembesült a liberális alkotmányosság alapján történő kormányzásra vonatkozó elvek és előfeltevéseik, illetve a kormányzás gyakorlatában felvetődő feladatok közötti súlyos feszültségekkel. Hogy úgy mondjuk, a „társadalom" néhány ponton másként viselkedett, miként a liberálisok várták. A nemzetiségi ellentétek nem csitultak, a „szabaddá vált" társadalom öntevékenysége számos esetben elmaradt a várakozásoktól, az öröklött intézmények – például a rendi hagyományokat őrző vármegye – nehézségeket okoztak a parlamentáris kormányzás során keletkezett feladatok teljesítésében. Az államnak lényegesen több feladatot kellett magára vállalnia, mint azt korábban feltételezték, ugyanakkor viszont a hatékony, szakszerű közigazgatás híján akadozott a kormányzati döntések végrehajtása. És hát az ellenzék sem vonta le a választásokból a kormány által várt következtetéseket. Nemcsak a szélbal, hanem a balközép is folytatta a közjogi harcot, ami – a pártpolitika logikájából következően – a „belkormányzat" kérdéseiben is konfliktusokat gerjesztett, akadályozta, lassította a törvényhozás munkáját. Nem egyszer – mint például a közigazgatás rendezése ügyében – a liberalizmus elveire

* Az írás egy készülő nagyobb mű részlete.

hivatkozva szállt szembe a parlamentáris kormány cselekvőképességének megteremtését célzó törekvéseivel.

A kormány programját összefoglaló, az 1869. évi országgyűlést megnyitó trónbeszédben megfogalmazott, „a benső átalakulás nagy munkáját" célzó reformjavaslatokból sok minden nem vált törvénnyé, s ami igen, az eredeti elképzelésekhez képest kompromisszumokkal terhelten. Részben azért, mert a célok és a lehetőségek ütköztek; az életviszonyok átalakítása nehezebbnek bizonyult, miként azt a reformpolitikusok képzelték. Gyakran hangzik el a panasz, nem egyszer a vád a kormány gyengesége, „gyávasága", tehetetlensége miatt. Annyiban kétségtelenül jogosan, hogy a kormány több esetben – például a közigazgatási rendszer átalakításában vagy az egyházpolitikai kérdésekben – valóban kitért az éles konfliktusok elől, és – az elvek felől szemlélve – félmegoldásokba, a reformok elhalasztásába menekült. De részben azért is – a kormány gyakran hivatkozik erre a gátló körülményre –, mert a kialakult politikai törésvonalak korlátozták cselekvőképességét. A szólásszabadságot alig korlátozó házszabályok következtében a parlamenti viták a végtelenségig elhúzódtak, sőt 1872-ben, a választójogi törvényjavaslat kapcsán a képviselőházban lezajlott a magyar parlamentarizmus történetében az első, a törvényhozás folyamatát megakasztó obstrukció. Nem csoda, hogy ilyen körülmények között a politikai gyakorlat egyik dilemmájaként jelent meg a liberális állam kialakításakor zsinórmértéknek tekintett elvek alkalmazhatóságának problémája. Kérdésessé vált, hogy a kialakított politikai berendezkedés alkalmas-e egyáltalán a társadalom integrációjának, illetve a „nemzeti polgárosodás" programjának végrehajtására.

E problémával olyan politikusok is szembekerültek, akiknek liberális elkötelezettsége vitán felüli. A problémán Eötvös József is eltöprengett három évi kormányzati tapasztalata alapján. 1870-ben veti naplójába e sorokat, egy Lónyayval történő beszélgetés után, melyben a monarchia külügyminiszteri székébe készülő Andrássy utódlásáról elmélkedtek.

> Hosszasan szóltunk személyes helyzetéről is, a hírről, mely szerint a miniszteri elnökség ő vagy én általam lenne átveendő. Ő nem ringatja magát illúzióban, tudja, hogy politikája a mostani többséggel és minisztériummal nem lenne kivihető, de észrevehető, miként azért sem annak célszerűségén, sem kivihetőségén nem kételkedik, s ez utóbbira nézve egyetértek vele. – Alapgondolatja, hogy *Magyarország az alkotmányos szabadság azon fokán, mely most létezik, nem kormányozható,* s hogy ezért ennek megszorítása a nemzet érdekében fekszik, és ha a fent uralkodó rokonszenveket s azon emberek nagy részét tekintjük, kik a politikára még mindig elhatározó befolyást gyakorolnak, nézetei nem fognak támogatás nélkül maradni, sőt a körülmények nem lesznek mindég kedvezőtlenek, mert miután mindaz, mit Németország az utolsó években elért, csak azáltal éretett el, mert Bismarck minden alkotmányos elveken túltette magát, *az államférfiak körében reakcionárius szellem kezd mutatkozni,* mely ha oly viszonyokat nem idézhet is elő, minőket 1815-ben láttunk, mégis az alkotmányos szabadság megszorítását fogja vonni maga után. – Miután Lónyay elment, egy óránál tovább sétáltam a legszebb holdvilágnál a Dunaparton, gondolkoztam mindenféléről, saját helyzetemről is. A főok, melyért a gyakorlati élet terén sokkal kevesebb eredményre jutok, mint kellene, abban fekszik, mert minden egyes lépésnek felette nagy fontosságot tulajdonítok. Ki valamit elérni

akar, tartsa szem előtt a célt, s haladjon bátran előre, nem gondolva avval, ha néha oly helyre lép is, hol magát bemocskolja. Ilyen Lónyay, s ez oka, miért ő az állam vezetésére nálamnál sokkal többet ér, habár minden, mit az államról életében önállólag gondolt, talán nem töltene be három nyomtatott lapot. – Végre is a leghelyesebb elmélet az államról napjainkban alig más egy szép álomnál, csakhogy logika van benne. Melyet Trefort szerént az élet kinevet.[1]

Súlyos összefüggések világosodtak meg az éjszakai séta alatt Eötvösben: az alkotmányos szabadság értékei és az ugyancsak a liberális értékrendből következő reformok végrehajtásában kulcsszerepet játszó kormányzat hatékonysága közötti ellentmondások. S ami számára még kínosabb lehetett: a probléma a meggyőződésévé vált értékek, illetve a „célszerűség" és „kivihetőség" közötti választás kényszerét vetette fel.

Az 1871 őszén miniszterelnökké kinevezett Lónyay „erőskezű" kormányzása azonban – annak ellenére, hogy az 1872. évi választásokat a Deák-párt ismét megnyerte – a választásokat nem sokkal követően megbukott. Lónyaynak nem sikerült végrehajtani azt a fordulatot, amire Eötvös szerint is, saját naplója szerint is már 1870-ben elszánta magát. Nyilvánvalóan azért sem, mert a sikert olyan, addig kevésbé használt eszközökkel érte el, amelyek az ellenzék minden korábbinál hevesebb ellenállását váltották ki. De azért sem, mert saját pártja meghatározó politikusaival, Deákkal, Csengeryvel, az ún. „liberális zömmel" is szembe került. Kudarcba fulladt kísérlete, hogy szakítson az Andrássy-kormány „halogató és tétlen" magatartásával, a „rendetlenséggel", hogy – miként Eötvössel folytatott beszélgetést követően naplójában írta – az Andrássy kormányt jellemző „laissez faire, laissez aller" politikáját az „eréllyel való kormányzással" váltsa föl.[2] Mint monográfusa írja: mindenekelőtt azért nem, mert miniszterelnöki tevékenységét teljes bizalmatlanság övezte. „Kezdettől fogva nem támogatták munkáját miniszterei, a kormánypárt meghatározó vezetői, valamint Andrássy Gyula és köre, illetve az ellenzék sem."[3]

Az okok között bizonyára szerepet kapott az az ellentét is, ami már Eötvös és Lónyay felfogása között feszült, amit Cieger András „a mozgalmi liberalizmus (melyet hazai vonatkozásban például nagy belső konfliktusok árán Eötvös és Deák képviselt) és az újraértelmezett (állam- és nemzetelvű, gyakorlatiasabb) liberalizmus közötti különbségként" értelmez.[4] Nem vitatva persze Lónyay ideológiai önbesorolásának jogosságát, de számunkra is nyilvánvalónak látszik, hogy sem Eötvös, sem Deák nemigen írhatott volna le ilyen sorokat:

> Én szabadelvű voltam mindig, de nem ragaszkodtam a puszta szóhoz vagy egyes teoretikus fogalmakhoz, hanem alkalmazom ezen elveket saját viszonyainkhoz és érdekeinkhez. Ránk nézve káros volt és káros lehet puszta szabadelvű teóriák végett háttérbe szo-

[1] EÖTVÖS József: *Naplójegyzetek 1870. augusztus 6. – 1870. november 30.*, közzéteszi Czegle Imre, Történelmi Szemle 1978/2., 394. (Az én kiemelésem – S. I.)
[2] Lásd CIEGER András: *Gróf Lónyay Menyhért politikai pályája (1865–1884)*, Századvég, Budapest, 2008, 217.
[3] *Uo.*, 352–353.
[4] *Uo.*, 299.

rítani legfontosabb érdekeinket, kivált a nemzetiségi politika terén. Ha nekem kellene egy alkalmas elnevezést választani, én a haladást tűzném ki jelszóul, haladást azon irányba, mely képes Magyarországot egy rendezett és alkotmányos állam minden kellékének megszerzésére vezetni, az anyagi és szellemi felvirágzást előmozdítani és így tekintélyét emelni, az országnak erejét fokozni és fönnállását biztosítani.5

A kétfajta liberalizmus közötti különbség persze nem abból fakadt, hogy Eötvösnek, de különösen Deáknak ne lett volna érzéke a gyakorlatiasság iránt. Az eddigiekben többször is láttuk, hogy az „elvszerűséget" képesek voltak a „célszerűség" és a „kivihetés" szempontjaival korlátozni. De azt is láttuk, hogy a „haladás" nem volt az egyetlen, s mindent maga alá rendelő érték számukra. Nem volt az 1867 után sem. Az imént olvashattuk Eötvös szavait, melyekből kiderül: a tapasztalatok hatására támadtak benne kételyek, de – hogy úgy mondjuk – a tények sem bírták rá arra, hogy a világszerte mutatkozó „reakcionárius szellemnek" engedjen. Ugyanígy tett Deák is. Mert az igaz ugyan, hogy utolsó nagy beszédében a „kultúrharc" kirobbantása ellen érvelve bizonyságát adta pragmatizmusának, ám ugyanakkor azt is világossá tette, hogy elveit továbbra is a cselekvés zsinórmértékének tekinti. Ezt tette a nemzetiségi kérdésben kirobbanó újabb és újabb vitákban is. Ragaszkodott ugyan az unitarista nemzetállamhoz, ám a nemzetiségi egyenjogúság elvéhez is abban az értelemben, amint az a nemzetiségi törvényben állt: korlátok közé szorítja a kulturális értelemben felfogott magyar nemzet érdekeinek érvényesítését, nyelvi, kulturális jogokat biztosítva a nemzetiségieknek. És ugyanígy ragaszkodott a politikáról, a parlamentarizmusról alkotott felfogásához. Például ahhoz, hogy a szólásszabadságot nem szabad korlátozni, hogy a döntéseknek a nyilvánosság előtt zajló diszkusszió során kell megszületniük, „tranzigálni" kell az ellenzékkel, a változtatásokhoz meg kell szerezni a közvélemény támogatását, s persze, hogy az alkotmányosságot, a törvényességet a kormánynak magára nézve is minden körülmények között fenn kell tartani. M. Kondor Viktória több olyan, a Deák-párt vezetőitől származó megnyilvánulásról tud, amelyek Lónyayt diktátori hajlamokkal, a páron belüli vitákat kizáró „személyi párt" létrehozását célzó törekvésekkel vádolják meg.[6] Vélekedésükben sokan osztoztak, ami bizonyosan hozzájárult ahhoz, hogy Lónyay pártjától sem kapta meg a támogatást tervezett programja, az „eréllyel való kormányzás" feltételeinek megteremtéséhez szükségesnek látott intézkedések végrehajtásához.

De ugyanakkor látnunk kell azt is, hogy Lónyay korántsem állt egyedül nézeteivel, sem pártjában, sem a közvéleményben. A kormányzati munka kétségtelenül belső problémákkal küzdött, hatékonysága meglehetősen alacsony volt.[7] A politikába a hetvenes évek elején belépő fiatal értelmiségiek körében például széleskörű egyetértést váltott ki Lónyay határozottságot ígérő politikája. E csoportok egyik orgánuma, a Reform című napilap így ír a Lónyay kormány megalakulásakor:

[5] Reform, 1875. márc. 5.; idézi CIEGER: *I. m.*, 300.
[6] M. KONDOR Viktória: *Az 1875-ös pártfúzió*, Akadémiai, Budapest, 1959, 95–99.
[7] Lásd CIEGER András: *Kormány a mérlegen – a múlt században. A kormány helye és szerepe a dualizmus politikai rendszerében (1867–1875)*, Századvég 1999. ősz, 79–107.

[...] új szellemet kell hát teremteni Magyarországon. Új lelkületet a társadalomban. Új indulatot a nemzetben. Új tetterőt az államtényezőkben, új irányt a kormányzásban. Belügyeinkre fektessük a súlyt, s a reformoktól reméljük jövőnket. A kormánytól követeljük a közigazgatás szigorát és jóságát. De többet ennél, követeljük a kormánytól a nemzeti géniuszt.[8]

Mint Cieger András írja, számukra nem volt idegen Lónyaynak a végrehajtó hatalom jogosítványainak megerősítését, korlátainak, ellensúlyainak csökkentését célzó „etatizmusa". Hiszen már a hetvenes évek legelején éles kritikának vetették alá a magyar politikai rendszert, ezen belül a hatalmi helyzetben lévő politikai elit tehetetlenségét, és átfogó kormányzati reformokra tettek javaslatokat. A Deák-párti elittel szemben közülük sokan Lónyayban vélték megtalálni célkitűzéseik, a „modernizáló nacionalizmus, az értelmiségi befolyás, a generációs váltás" megvalósítóját.[9] „[...] azt hisszük, Lónyayban megtalálja az ország mindazon tehetséget, melyre legnagyobb szükség van: a gyors és fáradhatatlan tevékenységet, a gyakorlott szervező képességet, a sokoldalú szellemi segédeszközökben, önfeltalálásban kifogyhatatlan észt, a hajthatatlan erélyt" – írja 1871 novemberében a Reform.[10]

Kétségtelen, a hetvenes évek elejére már meglehetősen kiterjedtté vált a kormány tevékenységét – de a politizálás egészét, beleértve a parlamentet és az ellenzéket, magát a politikai tagoltság szerkezetét – érintő kritika. De nem csupán a kormány tehetetlensége váltott ki bírálatot. Vitatottá vált az 1867-es politikai rendszer alapjául szolgáló kormányzati filozófia néhány alapvonása. A hazai tapasztalatok – a sokak által lassúnak, felemásnak tartott „haladás" –, illetve a külföldi példák – köztük nagyon hangsúlyosan a bismarcki politika sikerei – legalábbis részben kétségessé tették a Deák-párti kormányzás irányválasztását. Ha nem is feltétlenül „reakcionárius", de vitathatatlanul új szellemiség jelent meg a magyar politikában is.

Németh G. Béla a *Létharc és nemzetiség* című tanulmányában két új elemre, az állam-, illetve a nemzetfelfogásban és ennek következtében a nemzetiségi kérdés kezelésében bekövetkező változásra hívja fel a figyelmet.

Miként fogalmaz: a politikai, közéleti pályáját a hatvanas és hetvenes évek fordulóján kezdő fiatal értelmiség tudatában az állam a korábbinál fontosabb szerepet tölt be. Nem abban az értelemben, hogy szakítottak volna a liberális államfelfogással, az alkotmányossággal, a parlamentarizmussal, az egyén számára biztosított szabadságjogokkal. „Szinte valamennyien a klasszikus liberális polgári államtípus hívei" – állapítja meg. Mégis, olyan népjóléti, művelődési, nemzetgazdasági követeléseket és javaslatokat fogalmaztak meg, amelyeket csak „egy, a társadalmon felül álló, tőle független, de vele rendelkező államot kívánt volna meg."[11]

[8] Idézi CIEGER: *Gróf Lónyay Menyhért...*, 301.
[9] *Uo.*
[10] Idézi Cieger András: *Uo.*, 301–302.
[11] NÉMETH G. Béla: *Létharc és nemzetiség (Az „irodalmi" értelmiség felső rétegének ideológiájához 1867 után)* = UŐ.: *Létharc és nemzetiség*, Magvető, Budapest, 1976, 21–22.

Az 1867-ben létrehozott állam nem ilyen volt. Létrehozói szándékának tökéletesen megfelelően bizony „ki volt szolgáltatva" a társadalomnak, pontosabban szólva, a társadalomban befolyással rendelkező csoportoknak. Így valóban csak igen korlátozott mértékben folytathatott a társadalom (pontosabban szólva, a társadalom befolyásos csoportjai) céljainak, érdekeinek, meggyőződéseinek ellentmondó politikát. Ebből a szempontból nézve kritikusainak igazuk volt, ha a kormány tehetetlenségét, a bátorság hiányát bírálták, számon kérve a reformok elmaradását, szemére vetve a „haladás" lassúságát.

Államfelfogásukból vezeti le Németh G. Béla ezen „reformértelmiség" küldetés-tudatát, az állam vezetésre való igényét. Ez igénybejelentés mögött Németh annak a gondolkodástörténeti változásnak a hatását érzékeli, amit a pozitivizmus térhódítása jelentett Európa-szerte, így Magyarországon is. Ebben az összefüggésben jelent meg az a gondolat, hogy az értelmiség hivatott a társadalom vezetésére, illetve hogy az „állam az az eszköz, amelyen keresztül szellemi fölényének, többletének, hivatásának érvényt szerezhet, kiküszöbölve reakciót és forradalmat egyaránt".[12]

Az ugyancsak az új generációhoz tartozó Arany László 1873-ban, a politikai költészetről szóló akadémiai székfoglalójában teoretikus igénnyel jelzi a gondolkodásmódban zajló változást:

> Legújabb időben az állam eszméje nálunk is erősebben látszik kiemelkedni, mint eddig bármikor. Nem egy kívülálló, többnyire terjeszkedő irányú s nem ritkán ellenséges főhatalom képviseli többé az államot szemközt a nemzettel, hanem maga a nemzet alkotja azt, akár jól, akár rosszul. Ha ez irányból többé a régi útba vissza nem zökken, ha politikai fejlődésünk követheti az európai vezér-népekét, melyekkel az új idők különben is közelebbi solidaritásba hoznak, ha merő ellenzéki tusa helyett föléledvén a társadalmi osztályok, elvek, pártok, igények, érdekek egymás közti élesebb versengése, új eszméket visz a küzdelem terére: akkor a politikai lyra is hivatva lenne új húrokon zendülni meg.[13]

Arany László *A Délibábok hőse* vagy a *Hunok harca* című írásaiban példát is mutat az új szemléletre. Ezen igényt persze Németh G. Béla „jórészt alanyi érzetnek" minősíti, hozzátéve, hogy „többnyire rövid életű".[14] A költő – és társadalomreformer – Arany László például el is hallgat. Mások viszont – mint például a „magyar konzervativizmus" programját megalkotó Asbóth János[15] – a nemzeti érdekre tekintettel nem lévő „doktriner liberalizmus" ellen fordultak.

Az új államfelfogás és az új társadalomszemlélet hatása mutatkozik meg a nemzetiségi problematikához való viszonyban is. A gondolkodástörténeti változás a nemzeti-nemzetiségi kérdésnek a „darwini fejlődéselmélet egyik vezérgondolatával, a létharc tételével, illetőleg a létharcban történő kiválasztódás tételével" való összekapcsolása volt. Ennek kö-

[12] *Uo.*, 29.
[13] ARANY László: *A magyar politikai költészetről* = Uő. *Munkái*, s. a. r. Kozma Andor, Franklin-társulat, Budapest, 1904, 243–244.
[14] NÉMETH: *I. m.*, 30.
[15] Lásd ASBÓTH János: *Magyar conservativ politika*, Légrády testvérek, Budapest, 1875.

vetkeztében a „nemzetet vélték a történelem alapegységének, az emberiség tagozó alapkategóriájának". Továbbá arra a következtetésre jutottak, hogy a „nemzeten belüli egyéni létharc [...] alá van rendelve a nemzetek közti létharcnak".[16]

A politikai újítás elsősorban a nemzetiségi kérdés kezelésében figyelhető meg. Röviden fogalmazva: úgy vélekedtek, hogy a magyar liberalizmus túlságosan is messze ment a nemzetiségiekkel szemben az engedékenységben, túlságosan is gyakorlatiatlanul viselkedett.[17]

Ismét csupán egyetlen példát hozunk e fordulat szemléltetésére. Imre Sándor 1875-ben közzétett *Nemzetiség és nevelés* című tanulmányára nem ok nélkül hívja fel a figyelmet Németh G. Béla. Valóban őszinte és mély, nem egyszer gyötrődő szembenézés a nemzetideológia és a liberalizmus összekapcsolásából származó dilemmákkal.

Imre Sándor szövege arról a belső feszültségről tanúskodik, ami a „régi" és az „új" probléma-megközelítés különbségéből származik.

> Amit elmondok, bármely nemzet is elmondhatta és elmondhatja saját érdekében. Semmi egyéb itt a feladatom, mint azt az alapot jelelni meg, melyen a nemzeties öntudat áll, s azon szellemi erők kifejtésére adni útmutatást, melyek által a nemzetiség fenntartható, s azon módokat, melyek e feladatra követendők. Nem ott jár az eszem, miképp lehetne akármely állami vagy társadalmi intézkedések által foglalni, hódítani; hanem azon, miképp lehet a nemzetemben rejlő szellemi erőket fenntartani, fokozni, hogy az egyenlő társadalmi jogosultsággal futott és futandó pályán hátrább ne maradjunk, hanem lehetően előbbre jussunk és megerősödjünk.[18]

Kétségtelenül szépen mondja – úgy, ahogy a nemzeti liberalizmus klasszikusai mondották. Ám egy kérdést nyitva hagyott. Ha ugyanis verseny van, akkor vannak vesztesek, ha a verseny ráadásul „létharc", akkor lesznek olyanok, akik belepusztulnak. Imre megrendülten szembesül azzal ellentmondással, amit a nemzetek „testvériesülésének" folyamata, illetve egymás közötti versenye között felfedez.

Az „emberiség" kategóriáját nem veti el.

> A különböző nemzetek is érintkezésre hívattak; és több ezer éves érintkezés, a kereszténység és régi bölcselem igéjének nem sikertelen terjedezése, sőt úgy látszik, az emberi társulás őshajlama következtében ma oly szorossá lett a nemzetek közötti összeköttetés, hogy valódi emberi hivatást, a nemének ideáljáig felemelkedést általában abban keressük, hogy eszméink, törekvéseink, intézeteink a legtávolibb, de nemesb nemzetekéivel azonosak legyenek. [...] Érzünk valamely összetartozást, együttességet, szolidaritást; mintha az emberiség minden családja, tehát minden nemzet, összesen tenne egy egészet. [...] Valódi testvériesülés. [...] e fejlődés folyamát félbeszakítani nagy bűn volna, de lehetetlen is.

[16] NÉMETH: *I. m.*, 31.
[17] *Uo.*, 33.
[18] IMRE Sándor: *Nemzetiség és nevelés*, Budapesti Szemle 1875, 42.

Ugyanakkor viszont versenyt is lát, amiben – különösen a „félművelt, vagy fejlődés útján erőtlen fővel haladó nép legkönnyebben elfajul s átalakul".

> A nemzetek közötti érintkezésnek, kivált ha aránytalanul erősebbek és gyöngébbek érintkeznek, rendkívüli ereje van a hasonlóvá tételre, a nemzeti sajátságok és különbségek eltörlésére. [...] Így nemzetek elenyészése következik be; s mondják, ez természetes és ellenállhatatlan fejlődés. Ez önkényt folyik a létért küzdésből. E meglehet, alapos, de bizonnyal szörnyű tan, nem inkább az állatok, mint az emberek és a szellem világának törvényét foglalja magába és a legkomolyabb tanulságot. [...] Mintha a fatum eszméjét akarná egész kétségbeejtő fenségében megállapítani a tudomány, [...] s alig merem mondani: az ember nagysága, fensége lélekemelő gondolatát akarná kiirtani, s az embert, mely egyébiránt a természeten mindinkább uralkodik, ennek szigorú s hajthatatlan törvényei alá rendeli.[19]

Láthatjuk, az új társadalom- és tudományfelfogás a jövőképre is kihat; kétségek ébrednek a fejlődés iránya iránt. Mi tehát – vetődik fel a kérdés – a haladás? A „végtelen tökéletesedés" és a „valódi testvériesülés", vagy pedig a „létharc", a gyenge egyeseket és nemzeteket pusztulásra ítélő a „természetes kiválasztódás"? Az utóbbi válaszra vezető „szörnyű tan" egy liberális számára roppant kínos következtetésekkel jár. Kérdésessé válik az ember morális egyenlősége, szabadsága, az emberi nagyság és fenség mint a haladás mozgatója, és persze más összefüggésbe kerülnek a „nemzetvédelemmel" kapcsolatos feladatok is.

„Nemzetek kétségkívül enyészhetnek el" – látja bizonyítva a tételt, nemcsak a „létharc" törvényét felfedező tudomány állításai, hanem a tapasztalatok alapján is. Ám természetesen nem fogadja el, hogy a magyar nemzetnek is el kell sorvadnia. Mondhatnánk: a fátum ellen szegül. Abból kiindulva, hogy a nemzetek „átidomulása, egybeolvadás, elenyészése" megakadályozható, hiszen olyan külső és belső okok következménye is, amelyek elháríthatók.

Nézzük tehát, Imre szerint mi a teendő. Amivel kezdi, az nem különbözik attól, amit az általa is meghivatkozott reformkori liberálisok mondták és gondolták bizakodóbb pillanataikban.

> Egyfelől éles, gyors elme a tanulásra; másfelől hű fajszeretet s hazafias és történelmi tudat az eltanultak józan meghonosítására. [...] Minden eszméjét az időnek megismerni, elméletben és alkalmazásban megszemlélni: de mindent a haza körülményeihez, a nemzet családias hajlamaihoz alkalmazottan honosítani: ez a nemzeti bölcs jelszava![20]

De Imre így folytatja, a „szellemi erőt" az „államisággal" összekapcsolva:

> A nemzeteket voltaképp ugyan szellemi erejök, de erősebben államiságok tartja fenn. Nemzet és állam egymásnak megfelelő, egymást kiegészítő fogalmak. Úgy tetszik,

[19] *Uo.*, 43–46.
[20] *Uo.*, 46–48.

hogy emez ama nélkül fenn nem állhatna. De ez feltétlenül nem mondható. Voltaképpen a nemzetiség a bensőktől, a szellemi élet erőinek fokától, teljességétől függ, s nem a külső erősségtől, s ha szabad úgy mondani: a külső gépies védelemtől. [...] Minél erősebb a társadalom az államban, s a társadalomban a család és egyén, egy szóval, minél erősebb a társadalmi fejlettség: annál kisebb szüksége van a nemzetiségnek az államiságra. [...] Lehet fejlődő, tevékeny, virágzó s terjeszkedő a nemzetiség az állam gépies védelme nélkül is; viszont az állam hatalma, védelme sem tarthat fenn a tenyészésben, virágzásban nemzetiséget ennek benső ereje s társadalmi fontossága nélkül.[21]

Ez az összekapcsolás azonban alapot jelent számára a magyar illetve a nemzetiségi törekvések megkülönböztetéséhez. Az utóbbinak – bár a „vágyódás" érthető – nincs joga, az előbbinek viszont nemcsak joga, de kötelessége is államiságának fenntartása, védelme.

A kisebb nemzetek vagy nemzetiségek államiságra vágyódása igen természetes és könnyen érthető. A társadalmi körök hajlandók terjeszkedni; a társadalom az állam tulajdonait követelni, kivíni. De a jelen idő nem olyan természetű, hogy ily vágyakat kielégítsen, vagy kisebb népcsoportoknak, még állami minőségben is biztos létezést engedjen. Úgy látszik, e tekintetben is a sokaságból kevesebbség fejlődik ki [...]. A kor áramlata ellenében csak történelmi erős alapon fejlett, erős gyökereken álló, a jelen és jövendő mozgalmai közepette is szilárd nemzetek tarthatják fenn magukat. Ezek körén belül népiségek vagy nemzetiségek nyelvökkel, saját szokásaikkal élhetnek szellemi és erkölcsi tekintetben mozgalmas, szabad és nemes életet; ehhez a társadalmi szabadság illő mértékét megkívánhatják. Államisághoz joguk nincs; ez nem természetes feltétele társadalmi létezésöknek. Állam az államban nem kormányozható. Ha azonban valamely nemzetnek államisága van, életéből kifejlődve, történelmi alapú, történelmi tudat által fenntartott és erős: természetes kötelesség azt fenntartani, mint sajátját, melyről lemondania önmaga elleni legfőbb bűn. [...] A szabadelvűségben annyira csak ábránd mehet, hogy nemzettől ilyet kívánjon.[22]

A „reformértelmiség" nem egy tagja ugyanígy gondolta, sőt keményen, az Imrét még kötő liberális fenntartások és gátlások nélkül ki is mondta. Például a jelentős politikussá, publicistává, történésszé váló Grünwald Béla, aki személyes tapasztalataira hivatkozva – a döntően szlovákok lakta Zólyom vármegye főjegyzője, majd alispánja volt – elsősorban a nemzetiségi kérdés „hatékonyabb" kezelése, azaz a nemzetiségi mozgalmak, beleértve a kulturális mozgalmak „megfékezése" miatt követelte a közigazgatás „államosítását", kivonását tehát a helyi közösségek befolyása alól. Közigazgatási gyakorlata során – a hatályos nemzetiségi törvény szellemét és betűjét egyaránt megsértve, s ezzel kiváltva a nemzetiségi, de például Jókai Mór tiltakozását is – kezdeményezte a Matica Slovenska nevű kultu-

[21] *Uo.*, 48.
[22] *Uo.*, 48–49.

rális egyesület feloszlatását, a szlovák nyelvű középiskolák bezáratását és így tovább. Felfogását politikai cikkekben, röpiratokban is terjesztette.[23]

Nem azt állítjuk, hogy ezen értelmiségi csoportok megfontolásai mindenben azonosak voltak Lónyayéval, ám az kétségtelennek látszik, hogy az „erélyes kormányzás" igényében, a „szabadelvű teóriák", „ábrándok" „háttérbe szorításában" egyetértettek, amennyiben úgy vélték, hogy azok a nemzeti vagy állami érdekek érvényesítését, és persze a „haladást", a fejlett világhoz történő felzárkózást akadályozzák.

A kormányzás problémái Lónyay távozása után sem oldódtak meg. 1873 után a liberális elvek felülvizsgálatának, ezen belül az „alkotmányos szabadság" korlátozásának koncepciója mellett további érvek is megjelentek. Különösen akkor, amikor az 1873-ban kirobbant pénzügyi válság kormányzati válsághoz vezetett. Ekkor már sokan vélték úgy, hogy a pénzügyi válság megoldása csak a végrehajtó hatalom erejének növelésével, bizonyos „kedvenc eszmékről" való lemondással, a „teóriákkal való szakítással" történhet meg.[24]

A politikai vitákban – megint csak nem függetlenül a Nyugat-Európában zajló politikai és szellemi váltásoktól – egyre élesebb és átfogóbb liberalizmus-kritikák jelentek meg. A bírálat kiterjedt a gazdaság működésére is. Máshol részletesen foglalkoztunk e problémával, itt csupán egyetlen példán mutatom be a közgazdaságtudományban lezajló szemléletváltást. A később jelentős tudományos és egyetemi karriert befutó Földes Béla két – 1870-es, illetve 1874-es írásának összevetése plasztikusan jelzi a tudományos gondolkodásban végbement fordulat mélységét. A szerző korábban megjelent írása teljes egészében a korai liberalizmus útját járja, az angol klasszikus közgazdaságtanra támaszkodik, e tudomány „legnagyobb korifeusainak" Smitht és Ricardót tartja. Újítása csak addig terjed, hogy reagál a klasszikus közgazdaságtant ért újabb kritikákra, így a szocialista kritikákra is. De végkövetkeztetése egyértelmű. Változatlanul Angliát tartja a mintaországnak, ahol elvetik mind az állami beavatkozást (szemben Franciországgal és Németországgal), mind a szocialista rendszerkritikákat. Smith nyomán a spontán fejlődéstől várja a kapitalizmust kísérő negatív jelenségek – a nyomor, a társadalmi konfliktusok – eltűnését.

> Sem teljes átváltozások, mint a szocialisták és kommunisták akarták, sem az államhatalom önkénye és parancsszava nem lesz szükséges. A műveltség, és az azzal emelkedő jólét hatalma, szabad egyesülés és abból áramló erkölcsi emelés lesznek a megerősített társadalmi alkat aloszlopai, azok fogják az érdekek diszharmóniáját az iparos társadalomban a legszebb összhanggá feloldani.

Négy évvel később mások a „korifeusok"; mint írja, az új iskolák eredményeivel a tudomány kinőtt Smith és Ricardo korának „szűk ruhájából". Most már bírálja a „manchesterizmust". Nem hiszi, hogy a spontán fejlődés kezelni tudja a kapitalizmus szervi bajait, s elfogadja, hogy ezek gyógyítása csakis a gazdaságon kívüli eszközök segítségével történhet

[23] Lásd LACKÓ Mihály: *Halál Párizsban. Grünwald Béla történész művei és betegségei*, Magvető, Budapest, 1986.
[24] Vö. SCHLETT István: *Válságkezelés, rendszerváltoztatás vagy a pártstruktúra átalakítása? Politikai dilemmák és válaszok az 1873-1875-ös pénzügyi válság idején*, Közgazdasági Szemle 2007. február, 142–166.

meg. A megoldást a „katedraszocialisták" elméleteiben találja meg, elsősorban az „etikai iskola" képviselőinél, akik szerint a kapitalizmus válságát a tudomány, egy etikai megalapozású közgazdaságtudomány elvei – amelyek az állami beavatkozás igazolását is magukban foglalják – alapján lehet meghaladni.[25]

Összefoglalva elmondhatjuk: a hetvenes évek elejére a politikai diskurzusokban egyre erőteljesebbé válik a liberalizmus egyik-másik elemének kritikája, illetve érvényességi határának szűkebbre vonása. Igaz, leggyakrabban egy olyan nyelvi szerkezetben történik meg, amire már láttunk példákat. A gondolatmenet a szabadelvűséghez való ragaszkodás előrebocsátásával kezdődik, amit aztán a „de" kötőszóval hozzákapcsolt megszorítás követ. Például úgy, ahogy Vidliczkay József fogalmaz 1875-ben a költségvetési vitában:

> Én amióta csak gondolkozom, mindig szabadelvűnek tartottam és tartom magam. Elvileg mindenesetre a szabadelvű párthoz tartozom; de midőn egyes concret bajokról és azok orvoslásáról van szó: akkor nem jó az eszméket összezavarni. [...] Helyes statusgazdasági intézkedések és rendszabályok mellett egy illiberalis ember is nagy eredményeket vívhat ki; de ott, ahol a nemzetgazdasági és pénzügyi föladatok állanak előttünk: a szabadelvűség a helyes nemzetgazdaságot nem pótolhatja.

„Doktriner vitatkozás" helyett „concret példákat" hoz.

> Eddig nem akadt még senki, aki azt mondta volna, hogy Poroszország a maga nagyra növekedését a szabadelvűségnek köszönheti. Ami Poroszországot naggyá tette: az legnagyobb részben rendezett nemzetgazdasága és pénzügye. Ha Franciaországot vesszük, a napóleoni korszakot, senki sem mondhatja liberalisnak: és mégis Franciaország bizonyos tekintetben az által emelkedett naggyá, hogy a császárság helyes nemzetgazdasági politikát követett. Uraim! Magyarország dolgait merő szabadelvűséggel nem fogjuk rendbe hozni: ha a nemzetgazdaság helyett a szabadelvűséget substituáljuk. Magyarország megmentése – kimondom ezennel nyíltan, bár gondolom, hogy állításom bizonyos helyeken ellentmondásra fog találni – a jelen körülmények közt első sorban nemzetgazdasági föladat.[26]

Megmutatja e nyelvi szerkezet szinte végtelen flexibilitását, hogy használható volt a politikai antiszemitizmus megjelentetésére is. Istóczy Győző 1875 áprilisában benyújtott interpellációjának hosszúra nyúlt indoklásában – amelyben a dualizmus-kori parlamentben elsőként fogalmazza meg a politikai antiszemitizmus programját – sem hiányzik a szabadelvűségre történő hivatkozás, hozzátéve persze, hogy a liberalizmus nem alkalmas a „judaizmus" problémáinak kezelésére. A „világuralomra törő zsidóság" elleni fellépést

25 Vö. SCHLETT István: *A „munkáskérdés és a szocializmus a magyar politikai gondolkodásban. 1848–1906*, Kossuth, Budapest, 1987, 91–97.

26 Vidliczkay József felszólalása (1875. május 4.) = *Az 1872. szeptember 1-jére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója* [a továbbiakban KN 1872–75], XVI., szerk. Nagy Iván, 404–405.

ugyanazon az alapon követeli, mint az ultramontanizmus elleni harcot: „a lelkiismereti szabadság, a modern cultura és haladás nevében".[27]

E gondolatmenet ekkor még túllépte a korabeli politikai elit tűréshatárát. A miniszterelnök válaszát – amely a liberalizmus alapértékeire hivatkozva utasította el az interpellációt, „élénk helyeslés, tetszés" kísérte.[28]

A liberalizmus-kritika azonban megkezdődött. Sőt néhány évig úgy tűnt, hogy a kormányzó liberális párt konzervatív konkurense születik meg.

Kakasvár (Kárnász-ház, Marosvásárhely)

[27] Istóczy Győző interpellációja (1875. április 8.) = KN 1872–75, XVI., 86.
[28] Wenckheim Béla miniszterelnök válasza (1875. április 8.) = KN 1872–75, XVI., 221.